

Batılı Kaynaklarda Harran Şehri

Erkan Erdemir, MA

Avusturya Viyana’da Bir Lisede İslâm Din Dersi Öğretmeni
Viyana Üniversitesi İslâmî İlimler Bölümünde Doktora Öğrencisi
erkan_erdemir74@yahoo.de

Abstract

The City Of Harran In The Western Sources

The city of Harran was an intersection point throughout the history of caravan routes, that’s why its position was every time strategically important. Harran, which was a settlement for various civilizations in every period, is of course also very important for the western world, because there is a lot of information about this city in their own resources. One of these sources is the doctoral dissertation by Adam Mez “Geschichte der Stadt Harran in Mesopotamien bis zum Einfall der Araber” (History of the city Harran in Mesopotamia until the invasion of the Arabs). In the history of Syriac, Harran was a center of worshipers to the moon god „Sin”. The Assyrian kings went to this temple and worshiped. When Alexander the Great and the Ancient Greeks had seized the city, they began to worship their own gods. Because of this idolatry, the world of Christianity named Harran with the name of Hellenopolis. It’s written in the Old Testament that Abraham, his father, his wife Sarah and his nephew Lot lived for a while in Harran. The same source says that his grandson Jakob also lived in this city. The city Harran was conquered by ‘Iyâḍ bin Ġānam in 639 and included in the Islamic world. Just as the city of Harran is important for the Islamic world, Harran is also important for the Western world. As the city of Harran is mentioned in the Bible, especially the Christians were interested in the geographical and political structure of this city. Western sources are filled with such information.

Keywords: Harran, Western World, Adam Mez, Bible, Old Testament, Christian World, History

GİRİŞ

Harran şehri tarih boyunca kervan yollarının kesişim noktasında bulunduğundan, stratejik önem arz etmiştir. Her dönemde çeşitli uygarlıklar için yerleşim yeri olan Harran, Batı dünyası için de şüphesiz büyük öneme sahipti; zira Batı kaynaklarında bu şehir hakkında fazla miktarda bilgi mevcuttur. Bu araştırmanın amacı, Harran şehri üzerine yazılmış bir kısım Batı kaynaklarındaki bilgileri Türk-İslam dünyasına sunmaktır.

Araştırma sürecinde Viyana Üniversitesi Kütüphanesinin veri tabanında “Harran” kelimesi tarandı ve 819 adet kayıt bulundu. Bu kayıtların 256 tanesinde “Harran” kelimesi başlıklarda geçmektedir. Uluslararası Bilimsel Dergi Arşivi JSTOR’da yapılan arama sonucu “Harran” kelimesine 2028 kere ulaşıldı. Makale başlıklarında ise “Harran” kelimesine 54 defa ulaşıldı. Bu araştırma kapsamında 11 adet Almanca ve 21 adet İngilizce kaynak ele alındı, fakat makalenin sınırlı kapsamından dolayı tüm kaynaklara yer verilemedi.

Araştırmanın ana kaynaklarından bir tanesi Adam Mez’in 1892 yılında yazdığı “Geschichte der Stadt Harran in Mesopotamien bis zum Einfall der Araber” - “*Mezopotamya’daki Harran şehrinin Arapların istilasına kadarki tarihi*”- isimli doktora çalışmasıdır.

Kaynakların en eskisi 1681 yılında *Dappers* tarafından Almanca kaleme alınmış “Umbständliche und eigentliche Beschreibung von Asia: In sich haltend Die Landschaftten Mesopotamien, Babylonien, Assyrien, Anatolien oder Klein-Asien; Nebenst Einer vollkommnen Vorstellung Des Glücklichen, Wüsten und Steinigten Arabiens; Zusamt deren verschiednen Namen, Grenzen, Abtheilungen, Städten, Flecken, Gewächsen, Thieren, Sitten, Trachten, Regierung, Geschichten und Gottesdienst, insonderheit der alten Araber, des Mahomets und der Mahometaner” - “*Asya’nın titiz ve gerçekçi tarifi: Mezopotamya, Babil, Asur, Anadolu veya Küçük Asya manzaraları; bunun yanında taş ve çöl ülkesi Arabistan’ın tümünden tanıtımı; Çeşitli İsimleriyle, Sınırlarıyla, Bölümleriyle, Şehirleriyle, Lekeleriyle, Bitkileriyle, Hayvanlarıyla, Gelenekleriyle, Folkloruyla, Hükümdarlarıyla, Tarihiyle ve İbadetleriyle, özellikle de eski Arapların, Muhammed’in ve Ümmetinin*” - kitaptır.

1. HARRAN TARİHİ

Batılı kaynaklarda Harran şehri eski çağdaki ismi olan *Carrhae* ile de anılır. Harran, Müslümanlara geçmeden önce Pers, Asur, Babil ve Roma hükümdarlıkları görmüş bir şehirdir (Mez, 1892: 35). Bu şehir, Süryani tarihinde ay tanrısı *Sin*’e tapanların bir merkeziydi. Süryani krallar bu tapınağa gidip ibadet ederlerdi. Ancak *Büyük İskender* ile birlikte antik Yunanlılar şehri ele geçirip kendi tanrılarına tapmaya başlamışlardı. Bu putperestlik sebebiyle Hrisityan dünyası Harran şehrini *Hellenopolis* ismiyle anarlardı.

Asur kraliyeti döneminde de Harran şehrinin konumu çok önemliydi. O döneme ait tarihi ve coğrafi bilgiler veren *Johnes*, M.Ö. 688 yıllarında Harran merkezine bağlı 13, Harran çevresine bağlı da 1517 arazinin kayıtlı olduğunu belirtir. O tarihlerde nüfus kaydı yerine arazi kayıtları daha yaygınmış. (Johnes, 1901: 8). Harran bölgesindeki arazilerde en çok ekilen mamüller buğday ve üzüm (özellikle şarap üretimi için). Sulama sistemi kanallarla yapıldığı ve toprak da verimli olduğu için çok miktarda mahsul elde ediliyormuş (Johnes, 1901: 21).

Harran şehri Roma’lı tarihçilerde de meşhurdur. O dönemlerde şehirde Makedonlar yaşırdı. Roma ordusu komutanlarından zenginliğiyle meşhur *Marcus Licinius Crassus* ve oğlu *Publius Crassus* M.Ö. 54 yılında bu şehirdeki bir çarpışmada canlarını vermişlerdi. Roma kralı *Marcus Antonius*’da Ay tanrısı tapınağında bir adak adadıktan sonra şehire döndüğünde bir kişi tarafından hançerlenip öldürülmüştü. (Dappers, 1681: 35). Romalılar döneminde Edessa (Urfa) ile Harran arasında siyasi ve ekonomik liderlik çekişmesi mevcutmuş, M.Ö. 80 yıllarında Harran liderliğini Urfa’ya teslim etmek zorunda kalmış, zira Urfa ticari rotalarını çok fazla geliştirmişti. *Mez*’in bildirdiğine göre, bundan dolayı bu iki şehir arasında varoluş mücadelesiyle birlikte büyük kıskançlık ve düşmanlık ortaya çıkmıştı. Müslümanlar o bölgeleri fethettikten sonra, Harran yine o eski önemli ve görkemli konumuna (ticari güzergahına) kavuşabilmişti (Mez, 1892: 40).

Eski Ahid’de Hz. İbrahim’in, babası, eşi Sare ve yeğeni Hz. Lut ile birlikte Harran şehrinde bir süreliğine ikamet ettikleri haber verilir. Aynı kaynakta torunu Hz. Yakub’un da bu şehirden evlendiği ve Hz. Musa’nın da bu şehirden ismen bahsettiği ifade edilir. Hatta *Dappers* kitabında bununla alakalı ilginç bir bilgi aktarır. İncil’de Hz. Musa Harran’dan bahsederken aslında Hz. İbrahim’in küçük erkek kardeşinin isminden bahsetmektedir. Onun ölümünden sonra bu şehir onun hatıratı olarak öyle anılmıştır. Annesi de aynı şehirde ölmüş ve orada defnedilmiştir. Dolayısıyla Harran şehrinin ismi İncil’e göre Hz. İbrahim’in kardeşinden gelmektedir (Dappers, 1681: 34).

M.Ö. 70'li yıllardan Arapların Harran'ı istila ettiği zamana kadar yaklaşık 700 yıl, tarih, Roma krallığı ile Ermeni krallığı çekişmesine ve savaşına şahid oldu. Harran bu çekişmeden çok büyük zarar gördü. Romalılar ancak M. 123 yılına kadar Harran'ı koruyabilmiş, ondan sonra da Harran, Partik (Ermeni) savaşçıların eline geçmişti. O tarihten itibaren elimizde fazla bilgi olmadığını hatırlatan *Mez*, sadece madeni paralardan o döneme ait birkaç bilgiye ulaşılabilindiğinin altını çiziyor. Arapların fethine kadarki zamanda Harran'da çok sayıda savaşlar yaşanmış ve çeşitli krallıklar şehri ele geçirmiştir (*Mez*, 1892: 42-58).

1 Eylül 641 tarihinde Harran şehrinin *İyâz bin Ğanem* tarafından fethedildiğini bildiren *Mez*, sözlerine küstahça şu şekilde devam etmiştir: Harran böylelikle “dinsiz ve barbar olan” İslam dünyasına dâhil edilmiştir” (*Mez*, 1892: 62). *Mez*, fetih olayını Hristiyan kaynaklarından naklettikten sonra *Taberi* ve *İbn İşâk*'dan da alıntı yapıyor: “Mezopotamya Hicri 19 yılında fethedildi. Hz. Ömer, Sa'd bin Ebû Vakkâs'a mektup yazarak Mezopotamya'ya bir birlik göndermesini emreder. Sa'd, bunun üzerine İyâz bin Ğanem'i komutan tayin eder, yanına da Mûsa bin Eş'arî ve oğlu Ömer b. Sa'd'ı ona eşlik etmeleri için görevlendirir. İyâz önce Urfa'yı ele geçirir, daha sonra da Harran'ı ...”. Urfa tamamen teslim olunca Riha Anlaşması'na göre *İyâz*, Edessa (Urfa) piskoposuna bir emanname sunar. Harran da alındıktan sonra aynı emanname onlara da verilir. Emanname şu şekildedir (*Mez*, 1892: 62):

”Bismillahirrahmanirrahim. (Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla)

Bu emanneme Riha halkına ve piskoposuna hitaben yazılmıştır. Ergenlik çağına gelen erkeklerden kişi başına bir dinar ve iki müd / avuç buğday ödemek şartıyla, şehrinizin kapısını açtığımız takdirde canlarınız, mal mülklerin ve size tabi olanlar emniyet içinde bulunacaklardır. Bu koşullardan başka, yollarını kaybetmiş yolculara yol göstermek, köprü ve yolları onarmak, Müslümanlar'a dostluk göstererek onlara iyi nasihatlerde bulunmak da bir görev olarak, size yükletilmiştir. Bu vesikanın doğruluğuna Allâh şahiddir. Allâh'ın şahidliği yeter.” (Türkçe alıntı: Ahmet Demir, İslam'ın Anadolu'ya Gelişi, S. 86, Kent Yayınları, İstanbul 2004)

Mez doktora tezini bu sefer Müslümanlar hakkında olumlu sözlerle şu şekilde tamamlıyor: “İslâm'la birlikte Harran'da olumlu ve avantajlı bir dönem başlamıştır. Şehirde refah artmış, yeni yetişen ilim adamları başarılı bir şekilde Harran'ın şan ve şöretini İslâm dünyasının dışına kadar taşıyabilmişlerdir” (*Mez*, 1892: 66).

1104 yılı Batılılar için önemli bir yıl. *Dappers*'in anlatısına göre haçlılılar Urfa prensi *Balduin*'in ve Antakya prensi *Bohemund*'un etrafında bir haçlı ordusu ile Harran'ı kuşatarak halkı açlık ve kıtlıkla karşı kaşıya getirmiş, insanlar hiçbir gıdaya sahip olamadıkları için açlıktan ölmek için şehri Hristiyanlara teslim etmeye karar verdikleri anda prens *Balduin* ve prens *Bohemund* birbirleriyle kavgaya düşmüşler. Bu durumdan istifade eden ve güçlü bir orduya sahip olan Selçuklu Türkleri gelip Harran'ı haçlıların elinden kurtarıp aç halka yemek dağıtmışlar. *Baldiun* esir alınırken *Bohemund* Urfa'ya kaçıp canını kurtarabilmiş. *Dappers* Hristiyan dünyasının bu iki prensin çekişmelerinin yüzünden kutsal toprakları düşmanlara (Selçuklulara) teslim etmek zorunda kaldığı için çok üzgün olduğunu belirtiyor. (*Dappers*, 1681: 35-36).

1182 yılında Harran ve çevre bölgelerini Suriye ve Mısır Kralı olan *Selâhaddîn-i Eyyûbî*, idaresi altına aldı. Onun vefatından sonra yönetim *Melikü'l Adil Seyfeddin Ebubekir*'e geçti ve 1218 de vefat edince yerini oğlu *Eşref (Şahgazi)* aldı. 1234 yılında Harran kalesinin anahtarları halk tarafından *Alaaddin Kaykubad*'a teslim edildi. Harran 1259 tarihinde Tatarların (Moğolların) istilasına uğradı ve şehir *Hülâgû Han*'a teslim edildi

(Dappers, 1681: 37). *Dappers*, Harran hakkındaki yazısını maalesef şu olumsuz ve çirkin yorumla bitiriyor: “Harran bu tarihten itibaren çok kan kaybediyor. Denildiğine göre şu anda çok az bir nüfusa sahip. Halkın tamamı nerdeyse ya Türk ya da Yahudi ve bunlar soygunculukla geçiniyorlar” (bkz. Dappers, 1681: 37).

2. HARRAN’DA PAGANİZM Ve DİĞER DİNLER

Paganizm, Edessa (Urfa)’da olduğu gibi, yakın çevresinde yer alan Harran, Palymra, Hierapolis şehirlerinde ve Soğmatar Kutsal alanında yaygın bir şekilde görülmekteydi. Pagan dinindeki batıl inançlar astroloji ile ilgilidir. Bu inançla ilgili birçok kült ortaya çıkmış ve bu paganist inançlar Edessa’da M. S. 5. Yüzyıla kadar sürerken, Harran’da ise M. S. 13. Yüzyılına kadar varlığını devam ettirmiştir. Harran eski çağda paganistlerin yani ay tanrısı *Sin*’e tapan putperestlerin ülkesiydi. Bu bölgede yaşayan insanlar Ay’a taparlar ve ona ilahlık yüklerlerdi. İbadet etmek için bir tepenin üstüne tapınak yapmışlardı (Dappers, 1681: 34). *Sin*, Mezopotamya’da en fazla tapınılan tanrılarında biridir ve Babil ve Asur kraliyet döneminde önemli bir rol oynar. Ay’ın efendisi, bereket, sonsuzluğun sembolü, koruyucu tanrı olma özelliği taşır ve hilal motifi ile sembolize edilir. Hilal motifi oldukça antik bir semboldür. Ancak yaygın şekilde Harran’ın Ay tanrısı *Sin*’in sembolü olarak bilinir. Harran’daki tapınakta zaman zaman ayınlar ve kutlamalar düzenleniyordu. *Llyod* ve *Brice* bunları şu şekilde aktarıyor: 3 Nisan: Venüs’e yapılan kutlamalar ve hayvan kurban töreni; 6 Nisan: Ay tanrısına hayvan kurbanı; 20 Nisan: *Sin* tapınağında hac, Satürn, Mars ve *Sin*’e hayvan kurbanı; 24 Ocak: Ayın doğumu kutlamaları (*Llyod & Brice*, 1951: 91). Harran’ın yakınında bulunan, Aşağı Yarımca olarak adlandırılan yerleşim yerinde, Ay tanrısı *Sin*’in sembolü olan hilali taşıyan çivi yazılı bir stel bulunmuştur. Stel üzerindeki yazıtta, Ay tanrısı *Sin*’in ismi 1. ve 14. satırda, Harran’ın ismi ise, 3. satırda geçmektedir (*Llyod & Brice*, 1951: 108-109). *Johnes*, Harran’da M.Ö. 680 yıllarında yaşayan Asurluların dini inançlarından bahsederken, bunların tanrılarını değişik isimlerle andıklarını belirtir. En çok kullanılan isimler arasında *Naşhu*, *Si’* ve *Adadi* geliyor. Onlar tanrıyı *Naşhu*, *Si’* veya *Adadi*’nin yanında başka isimlerle çağırırlarmış. Kayıtlarda şu isimlere rastanmakta: *Naşu-gabri*, *Naşu-idri*, *Naş-nadin-aplu*, *Naşhu-sakap*, *Naşhu-sama’ni*, *Naşhu-katar(i)*, *Akturla-Naşu-milki*, *Luna-Naşhu*, *Manki-Naşhu*, *Muşallim-Naşhu*, *Si’-iababa*, *Si’-ahadi*, *Si’-akaba(i)*, *Si’-dikir*, *Si’-dilini*, *Si’-dada*, *Si’-idri*, *Si’-imku*, *Si’-lukidi*, *Si’-manani*, *Si’-mata*, *Si’-nadin-aplu*, *Si’-napi*, *Si’-nuri*, *Si’-saka*, *Si’-Simki*, *Al-Si’-milld*, *Manki-Si’*, *Adadi-bel-usur*, *Adadi-bi’di*, *Adadi-duri*, *Adadi-hutni*, *Adadi-lukidi*, *Adadi-na’id*, *Adadirimani*, *Adadi-şallim* (*Johnes*, 1901: 12-13).

Harran’daki Hristiyanlığın başlangıç tarihini ise *Mez*, M. 170 olarak bildiriyor. Harran’ın eski pagan geleniğinden dolayı – ki bu geleneğin maddi getirisi fevkalade büyüktü - yeni dine geçişi o kadar kolay olmamış, Hristiyanlar tam anlamıyla yönetimi ellerine alamamışlar. Onun yanında Birinci İznik Konsiline (M. 325) Edessa (Urfa), Nisibis, Resaina ve Macedonipolis’den piskoposlar katılarak imza atarken, Harran’ı temsil eden hiç kimse yokmuş. Harran’da ilk kez 361 yılında *Barses* isminde bir piskopos göreve getirilmiş. Daha sonra piskopos seçilen *Vitus*, kral *Konstantius* tarafından şu cümlelerle övülmüş: “Tanrı *Vitus*’u çokça rüyalarımda karşıma çıkarırdı” (*Mez*, 1892, 59). *Mez*, Harran’da görev yapmış tüm piskoposların sırasıyla isimlerini sayar, ne kadar müddet görevde kaldıklarını ve hangi ilginç olaylarla karşılaştıklarını anlatır. Bunların arasında *Daniel* isimli bir piskoposun zina suçundan ve kiliseye karşı çeşitli hata ve günahlardan dolayı suçlandığı, bunların sonucunda görevden istifa ettiğini söyler. İsnad edilen suçlardan bazıları şunlardı: Düşüncesiz bir şekilde papazları vaftiz etme, vasiyetinde tüm mal varlığını – ki papaz veya piskopozların kendilerin ait mal varlığı yoktur, çünkü onlar

kilisenin mal varlıklarının koruyucularıdır – kız arkadaşına (eşi olamaz, çünkü evlenmeleri yasaktır, bundan dolayı da zaten zina ile suçlanmıştı) bırakarak onun bu parayla tefecilik yapmasına vesile olmak, bir kişinin malına göz dikmek ve Harran’daki dinsizlerden rüşvet almak (Mez, 1892, 60). 5. Yüzyılda Hristiyan dünyanın İsa düşüncesinde bir değişmeye gidilmiş. O tarihe kadar *Nestorian* (Hz. İsa’nın doğası hem tanrısal hemde insansal olarak ikiye ayrılır) inançına sahipken o tarihten sonra *Monophysitism* (Hz. İsa’nın enkarnasyon sonucunda hem tanrısal hemde insansal olarak tek bir doğası olduğu) inancına dönmüşler. Harran’da da *Monophist* olan *Sergius* 546 yılına kadar piskoposluğa getirilmiş. 630 yılında ise *Monophysitisme* karşı 8 kitap yazan *Georgius*’un öğrencisi Ortodoks *Konstantin*, Harran’a piskopos olmuş (Mez, 1892, 60).

Hristiyan dünyası, Harran’da yaşamış ve orada meşhur bir piskopos olarak tanınan *Theodor Ebû Kurre*’ye (M. 740 - 820) çok değer atfeder. *Georg Graf*, 1910 yılında bu din adamının yazdığı Arapça eserler üzerine 336 sayfalık bir kitap yazmıştır. *Ebû Kurre*, Arapça olarak Hristiyanlık üzerine eser yazmış ilk kişi olarak tarihe geçmiştir. Ebû Kurre ismi “Serinletenin veya can verenin babası” anlamına gelmektedir. Piskopos *Theodor* bu ek ismi kendine yakıştırdığı için böyle anılmak istemiş. Kitaplarında kendisi hakkında şu diğer isim ve övgülere de rastlanmaktadır: “Harran Piskoposu”, “Öğretmen”, “Teolog Öğretmen”, “Filosof”, “Peder”, “çalışkan öğretmen ve kâmil filosof” ve “Kutsal” (Graf, 1910: 9). Doğu kiliselerinde birçok papaz bu tür övgü kelimelerini isimlerinde ek olarak kullanırlardı, örneğin *Ebû’l Berekêt* veya *Ebû’l Ferec* (sevincin babası) (Graf, 1910: 5). *Ebû Kurre*’nin en çok savunduğu konu resim ve heykellerin kutsanması idi. O, kiliselerin içinde resimlerin bulunmasında ve onların kutsanmasında “hiç bir beis yoktur” der ve o zamana kadar yapılan 7 konsilin hiç birinde bu konunun yasaklanmadığını savunur. Bu savunmaları tabiki Müslüman ve Yahudilere karşı yapar, ama özellikle de Müslümanları kırmamak için de çok itina gösterir, çünkü çoğu eseri Arapçadır. Kendi dönemi üzerine “çok sıkıntılı dönemler” (Harûn Reşîd’in öldürülmesi vs.) diyen piskopos, sultanların kendi güçlerini pekiştirmek için savaştan savaşa koştuklarından dolayı rahatsızlık duyduğunu ifade eder (Graf, 1910: 6). Piskopos *Theodor*, Ermenilerin Hristiyanlaşması için çok uğraştı. Hayatı boyunca Ortodoks Hristiyanlığı savunan *Ebû Kurre* çok büyük bir tartışmacı ve polemikçi idi (Graf, 1910: 20). TDV İslam Ansiklopedisinde İsmail Taşpınar’ın kaleme aldığı “THEODORE EBÛ KURRE” maddesinde bu kişi hakkında şu ek bilgilere ulaşıyoruz:

“795-812 yılları arasında Harran piskoposu sıfatıyla görev yapan Ebû Kurre, Melkâî ilâhiyatçıları arasında felsefî görüşlere vukufu dolayısıyla filozof ve hakîm, Hristiyanlığın genel dinî literatürüne vukufu sebebiyle de âlim ve kilise yazarı diye anılmıştır [...] Hem Kitâb-ı Mukaddes’e hem kilise babalarının metinlerine vâkıf olan Ebû Kurre, müslümanlarla yaptığı tartışmalarda Kur’an’dan ve hadislerden kendi görüşlerini desteklediğini düşündüğü metinleri zikredebilecek kadar İslâm kültürüne de âşinadır [...] Ebû Kurre’nin İslâm’a yönelik eleştirileri genellikle Hz. Muhammed’in mûcize sahibi olmadığından peygamber sayılmadığı, tek evlilik, İsâ’nın ulûhiyeti, Tanrı’nın oğul edinmesi, teslîs, İsâ’nın çarmıha gerilmesi, Meryem’in Tanrı’nın annesi olduğu gibi konularla ilgilidir. Hristiyan inancını desteklemek amacıyla Kur’an âyetlerini bağlamından kopararak delil göstermeye çalışmış, Hz. İsâ’nın Allah’ın oğlu olduğunu ispatlamak için Kur’an’daki “Allah’ın kelimesi” terkiibini (en-Nisâ 4/171) bu yönde yorumlamıştır. Bağdat Mu‘tezilesi’nin önde gelen kelâmcılarından İsâ b. Sabîh el-Murdâr’ın Ebû Kurre’ye bir reddiye yazdığı bilinmektedir.” (TDV, İA, Cild 41, S. 83-84)

3. HARRAN HAKKINDA COĞRAFİ BİLGİLER

Batılı kaynaklarda Harran hakkındaki ilk coğrafi bilgilere 1681 yılında *Dappers* tarafından Almanca kaleme aldığı kitabının 34-37 sayfalarından ulaşıyoruz. Eski Almanca yazı tipinde yazılmış, oldukça eski ve okunması zor olan bir dile sahip olan kitapta, Arapların Harran'ı *Diyar-Modcar* veya *Diyar-Bekir* bölgesinden kabul ettikleri belirtiliyor. Harran'ın Kuzey enleminin 36° 40' üstünde olduğu, *Bir* şehrine ve *Cerablus*'a bir günlük mesafe uzaklığında olduğu geçmektedir. Bazı doğulu yazarlar Harran'ı Nuh Tufanı'ndan sonra kurulmuş ilk şehir olarak kabul ederler (Mez, 1892: 24). Arap coğrafi yazarlar arasında *Abdulfeda* anılır, onun Harran şehrini eski ismiyle *Medinetu el-Sabiyatu* (Sabiilerin şehri) olarak isimlendirdiği belirtilir, çünkü bu şehrin tepesinde Sabiilerin gök ve yıldız tanrılarına ibadet ettikleri bir tapınak bulunmaktadır. *Abdulfeda*'nın tarifine göre Harran kızıl topraklara sahip, bol su kaynakları olduğundan dolayı da her tarafı yeşil ağaçlarla kaplı güzel bir şehirdir. *Dappers*'in kitabında *Wilhelm Enrius* diye başka bir batılı coğrafyacının ismi de geçer. Bu kişinin Urfa ile Harran arasında bir nehrin aktığını ve etrafında bol verimli toprakların bulunduğunu, nehirden uzak yerlere de kanallarla suların ulaştırıldığını ifade ettiği söylenir. Aynı kişi nehrin kuzeyinde bulunan tüm yerleşim yerlerinin Urfa'ya, güneyde bulunan tüm yerlerin de Harran'a ait olduğunu dile getirir. (Dappers, 1681: 34).

Harran'ın tarihi ve coğrafi konumu hakkında *Nöldeke* 1892 yılında reddiye niteliğinde bir makale ele almıştır. Bu yazısında *Hilprecht* ve *Winckler*'in Harran şehrinin Babil tarihinde önemli bir siyasi konumu olduğuna dair tezine katılmadığını dile getiriyor. Ona göre Harran beldesi düz arazilerden yoksun, daha ziyade dağlık ve vadiler içinde bulunduğu için büyük devletler için son üç bin yıldır ideal bir siyasi karargâh ve yerleşim yeri olmamıştı (Nöldeke, 1892: S. 107). Aynı fikri *Mez* de savunur ve *Winckler*'in bu görüşüne hak veremeyeceğini kaydeder (Mez, 1892: 27). *Nöldeke* bunun dışında *Hilprecht*'in Harran kentinin zemin planının yay şekline benzediği düşüncesiyle aslında bu şehrin “yay şehri Kiş” olduğu görüşünü kabul etmez. *Nöldeke*, “Harran'ın zemin planına bakarak bir Hilal şekli görmek için çok büyük fantazi sahibi olmak lazım” diyerek bu fikri reddeder (Nöldeke, 1892: S. 108-109).

Adam Mez, “*Mezopotamya'daki Harran şehrinin Arapların istilasına kadar ki tarihi*” isimli doktora tezinde Harran tarihini detaylı bir şekilde aktarmadan önce Harran'ın hem topografyasını hemde coğrafyasını işler. Harran'ın 1892 yıllarında Urfa sancağı Rakka eyaletine bağlı, eski çağa rağmen çok ıssız bir “köşe” olduğunu dile getiren *Mez* Orta Çağ'dan Yeni Çağ'a kadar Harran'ı ziyaret eden meşhur seyyahları şu şekilde sıralar: *Antonious Placentinus* (M. 570), *İbn Havkel* (M. 968), *Nâsır-ı Hüsrev* (M. 1046), *Tudela'lı Benjamin* (M. 1170), *Petahya* (M. 1180), *İbn Cübeyr* (M.1184), *Yâkût el-Hamevî* (M. 1216), *Yehuda Harizi* (M. 1221), *Lynch* (M. 1836), *Badger* (M. 1844), *Hausknecht* (M. 1865) ve hocası Prof. *Sachau* (M. 1879) (Mez, 1892: 3-4). *Mez*, Harran'ın haritadaki enlem ve boylamını verdikten sonra rakımının da 470 metre civarında olduğunu belirtir. Doğudaki şehirlere özgü olan akarsu meselesine değinen *Mez*, Harran'ın içinden akan nehrin “Cüllâb” olduğunu söyler. *Mez*'in hocası Prof. *Sachau*, Harran'ın güneyinde 20 dakikalık bir mesafede Cüllab nehrinin Kara koyun nehriyle birleştiğini ama nehrin artık kurumuş bir vaziyette olduğunu kaydeder. *İbn Cübeyr* kendi zamanında bu nehrin şehrin içinden çok az bir miktarda aktığını belirtmiş. Harran'ın içindeki su kuyuların çoğunda suyun tadının acı olduğunu söyleyen Prof. *Sachau*, şehrin kuzeybatısında “Yakup'un kuyusu” isimli tatlı su içeren bir kuyunun varlığından bahseder (Mez, 1892: 6). Daha sonra Harran'ın iklimine değinen *Mez*, Harran'ın rakımın düşük olmasından ve iki büyük dağ (batısında Nemrud dağı ve doğusunda Cebeli Tektok) arasında kaldığından dolayı, rüzgardan korunmuş, yazları aşırı sıcaklar içinde kavrulan bir şehir olduğunu belirtir.

Toprağı çok verimli olduğundan tarlalara su ulaştırmak için her dönem kanallar inşa edilmiştir. Milattan sonra 200 ve 300 yıllarında Harran, bölgesindeki nehirlerin taşması sonucunda sel felaketlerine maruz kaldığını belirten *Mez*, 508 yılından hariç nerdeyse hiç bir başka dönemde depremle imtihan olmadığını da sözlerine ekliyor (*Mez*, 1892: 7-8).

4. HARRAN'DA ARKEOLOJİ

19. ve 20. Yüzyıllarda Harran'daki eski kalıntıları araştırmak üzere batıdan bazı ziyaretçiler şehire gelmiş ama hiç biri detaylı bir araştırma yapamamış. İlk detaylı çalışma ise 1950 yılında gerçekleşmiş. *Seton Lloyd* ve *William Brice*'in ele adıkları "Harran" başlıklı makalelerinde 1950 yılının Temmuz ayında üç haftalık yaptıkları Harran arkeolojik gezileri hakkında çok geniş ve bir o kadar da detaylı bilgiler mevcuttur. Türkiye'ye serbestçe ulaşımın kolaylığından istifade ettiklerini belirten araştırmacılar, yaptıkları araştırmalarda kendilerine yardımcı olan Türk yetkililerine teşekkür ederek makalelerine giriş yapıyorlar. İki araştırmacı, Harran Kalesi ile ilgili incelemeyi detaylı olarak yapmış, Kalenin rölövesini çıkarmış ve kalenin 90 m. × 130 m. ölçüsünde üç katlı olduğunu ve içerisinde 150 oda bulunduğunu kaydetmişlerdir (*Llyod & Brice*, 1951: 97). İki batılı araştırmacı, Harran şehrinin, elips şeklinde bir alanın üzerinde kurulduğunu, şehrin 6 adet kapısı, 187 adet burcu olduğunu, kesme taşlardan inşa edildiğini, yaklaşık 4 km. uzunluğunda, 7 m. yüksekliğinde, 3 m. eninde sur ile çevrili olduğunu belirtmiştir. *Lloyd* ve *Brice*, bunun dışında çok kapsımlı bir Harran şehir planı da çizmişler. Şehir planında; doğuda Bağdat Kapısı, Musul Kapısı, Aslanlı Kapı, batıda Halep Kapısı, kuzeyde Anadolu (Rum) Kapısı ve güneyde Rakka Kapısı olmak üzere Harran şehir surlarının 6 kapısını işaretlenmiştir. (*Llyod & Brice*, 1951: 85). İki araştırmacı ayrıca keşfettikleri kalıntıların neler olduğunu da ortaya çıkarmışlardır.

D.S. Rice, bir yıl sonra yayınladığı araştırmasındaki şehir planında bu kapılara ilave olarak kalenin güneyine bitişik gösterdiği Niyar Kapısı'nın da adını vererek surların 7 kapısı olduğunu belirtmiştir. (*Rice*, 1952: 37). Bugün şehir kapılarından sadece Halep Kapısı ayakta. Kapıdaki 1192 tarihli kitabe *Selâhaddîn-i Eyyûbî*'nin kardeşi *el-Melik el-Adil*'in adı geçmektedir. Harran Höyüğündeki ilk kazılara da 1951 yılında başlayan *Rice*, bu araştırmalarına aralıklarla 1959 yılına kadar devam etmiştir. "Rice'in 1951, 1952, 1956, 1959 yıllarında yaptığı kazılarda şehrin rölövesi ve bazı yapıları ortaya çıkarılmıştır. Bunların önemlileri kale, surlar, Harran Ulu Camii (Firdevs Camii), Şeyh Hayat Türbesi, şehrin kapıları ve çarşılarıdır. Nureddin Yardımcı tarafından (1983 yılına kadar başka bir arkeologun uğrmadığı Harran höyüğünde) yapılan kazıda ise bazı evlerin planları, Eyyûbîler devrine ait sikkeler, seramik kaplar, milâttan önce 6000 yılına kadar çıkan arkeolojik kalıntılar bulunmuştur." (TDV, İA, Cild 16: 239). "Günümüzde şehir surları içerisinde kalan alan üzerinde adeta yerden fışkırır durumda yüzlerce mimari eserin temel kalıntıları görülebilmektedir. Bunların en önemlileri Ulu Cami'nin kuzey doğusunda yer alan ve *Rice* tarafından "Mervan Evi" olarak adlandırılan temel kalıntıları ile bunun kuzey doğusundaki cami ve kilise kalıntılarıdır. Ayrıca, eski fotoğraflardan yüzyılımızın başlarında kısmen ayakta olduğu anlaşılan "Küçük Cami"nin temel kalıntıları Rakka Kapısı yakınında bulunmaktadır" (Kültür ve Turizm Bakanlığı Bilgi Sistemleri Dairesi Başkanlığı, *Harran ve Harran'daki Mimari Eserler*, İnternet sitesi: <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,80698/harran-ve-harrandaki-mimari-eserler.html>, ulaşım tarihi: 20.12.2016).

Lloyd'un araştırma ekibinde olan *J.B.Segal*, Harran'ın yaklaşık 50 km. Kuzeydoğusunda yer alan Soğmatar'da arkeolojik kazılar yaparak antik dönemde bu yörenin önemli bir dinsel merkezi olduğunu saptamıştır (*Segal*, 1953: 97). Günümüzde

küçük bir köy gibi görünse de Soğmatar'da bulunan tapınak kalıntıları ve din içerikli yazmalar, buranın, bir zamanlar Harran yöresinin yıldız gezegen kültürünün ve paganist geleneğin merkezi olduğunu ispatlamaktadır. Soğmatar, arkeolojik açıdan bir açık hava müzesini anımsatmaktadır. Merkezde bulunan höyük, hala arkeolojik açıdan incelenmeye değer. Bu höyüğün bir tarafında tapınak tepesi bir tarafta da hilal şeklinde batıdan güneye doğru uzanan bir dizi tapınak kalıntısı bulunmaktadır.

Harran Şehrinin Planı (1950)

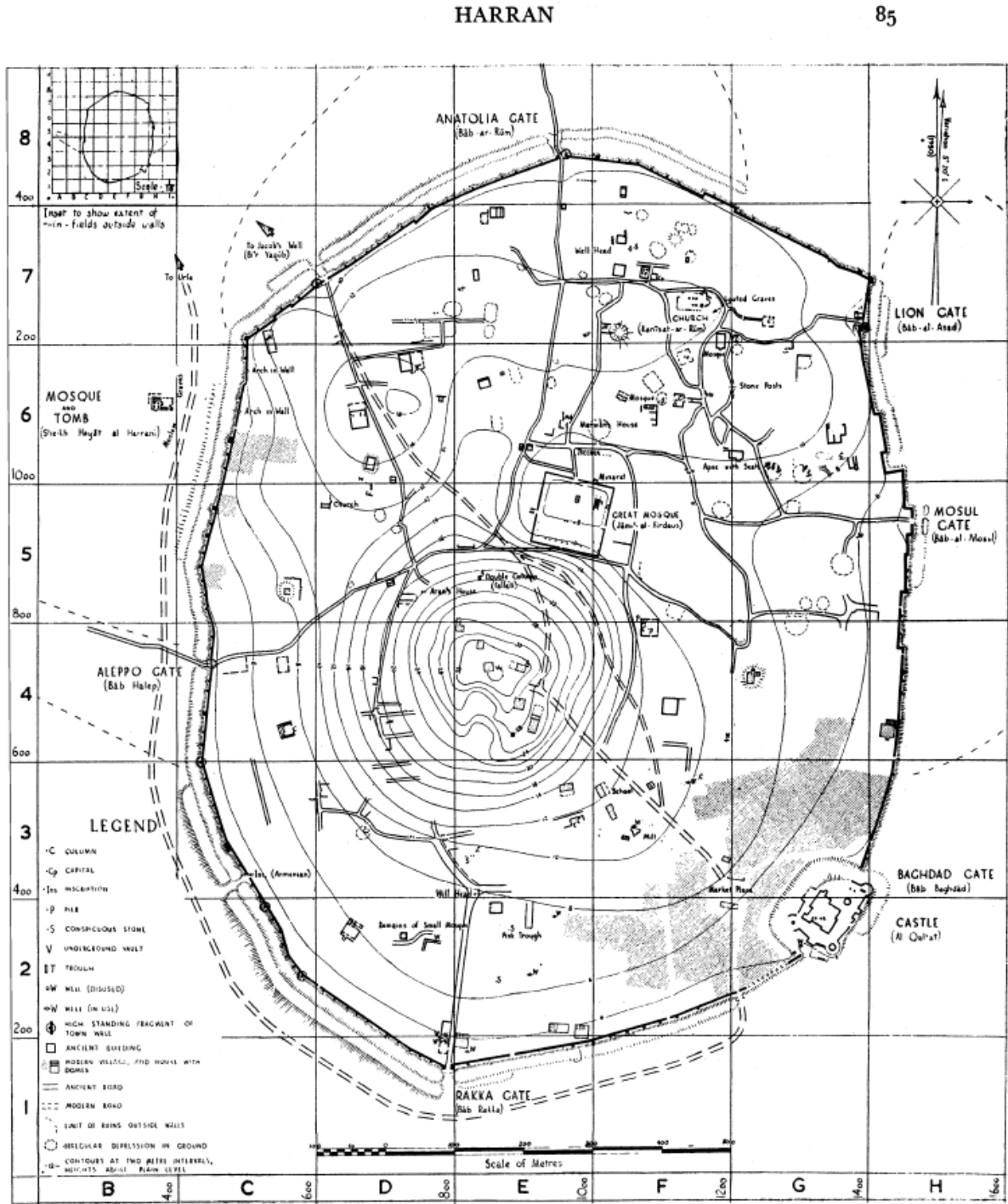

Fig. 3. General Plan of Harran.

(Haritanın kaynağı: Llyod & Brice, 1951: 85)

Harran Kalesinin Planı (1950)

98

ANATOLIAN STUDIES

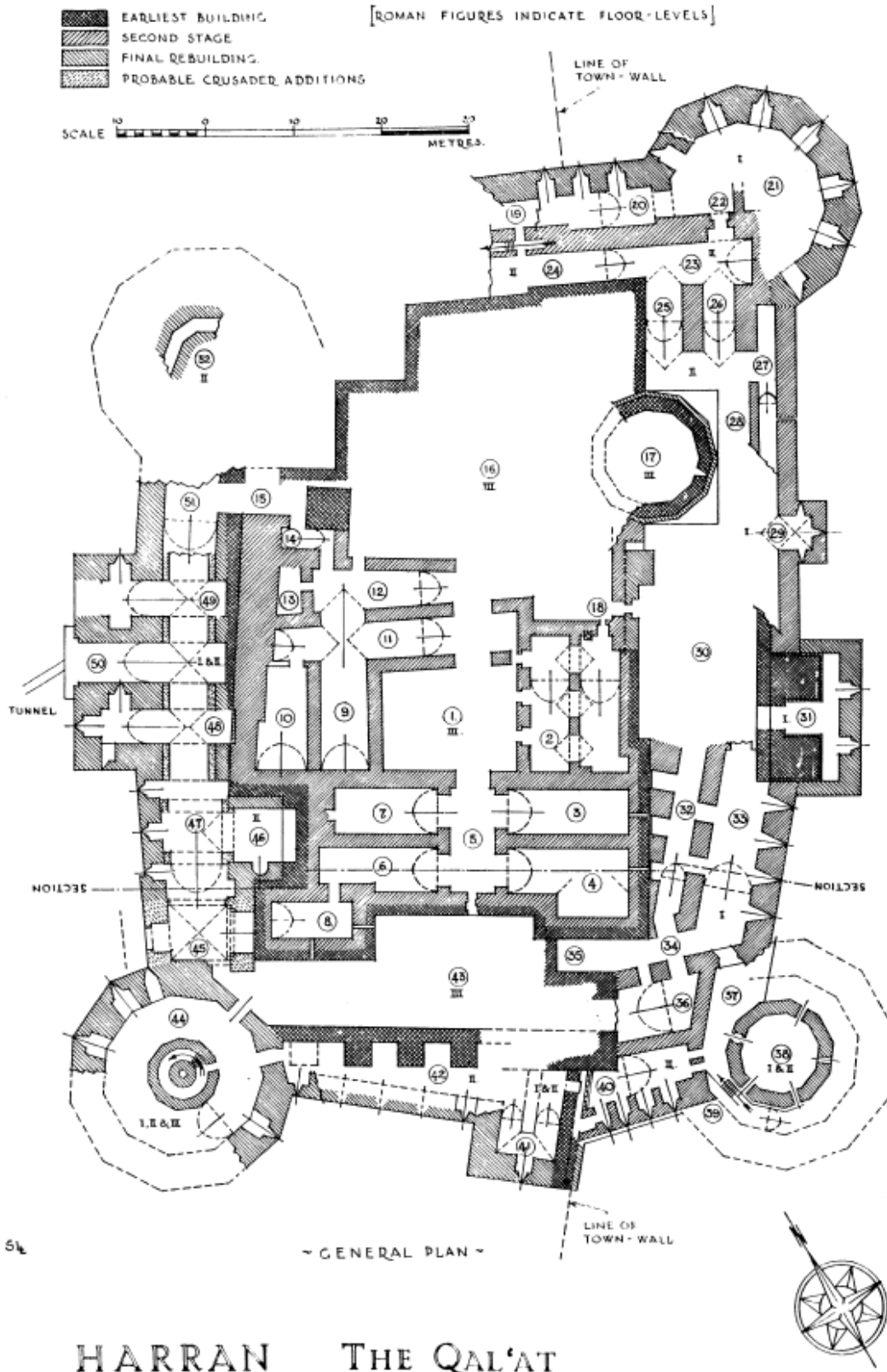

Fig. 4.

(Haritanın kaynağı: Llyod & Brice, 1951: 98)

5. HARRAN'IN MİMARİ ve ŞEHİR YAPISI

Mez, Harran hakkındaki doktora tezinde kentteki mimari yapılardan da söz etmektedir. Harran'ın doğusundan şehre yaklaşırken mezarlığın yanından geçildiğini ve mezar taşlarının hala dimdik ayakta olduğuna değinen *Mez*, yine şehrin doğusunda “İmam Bâkir Türbesinden” bahsediyor ve kaymakamın burada ziyaretçilere bilgi verdiğini aktarıyor. “Şehire Bağdat kapısından (Bâb-ı Bağdat) giriliyor ve insanın karşısına yüzyıllardır sapa sağlam duran koskoca şehir duvarı geliyor” diyen *Mez*, bu duvarın zamanında Ay tanrısı anısına yapıldığı için bir hilal şeklini anımsattığını aynı hocası Prof. *Sachau* gibi dile getiriyor (Mez, 1892: 8-9). *Nöldeke*'nin bu görüşe katılmadığını dile getirmiştik. Şehir duvarının şu anda tek bir kapısı olduğunu söyleyen *Mez*, tarihdeki diğer kapıların isimlerini araştırdığını, dört tanesinin ismine ulaştığını (Bâb-ı Şâm, Bâb-ı Bağdâd, Bâb-ı Ruhâ ve Bâb-ı Rakkâ) bir tane kapının isminin sır gibi saklı olduğunu söylüyor. Şehir girişini şu şekilde tarif ediyor *Mez*: “Şehire doğu kapıdan girdikten hemen sonra sağlam bir kale bulunuyor. Kalenin etrafı duvarla örülü ve arkasında hendek bulunmakta. Eski zamanlarda kalenin içinde bir su kuyusuna merdivenle iniş varmış ama sonradan yıkılmış.” (Mez, 1892: 11). *Mez*, Harran'a çok yakın bir yerde bir tepenin olduğunu ve burada çok önceleri Sabiiler'e ait bir tapınağın bulunduğunu aktarıyor, sonraları *İbn Cübeyr* zamanlarında (M. 1030'larda) bu tapınağın Müslümanlar tarafından yıkılarak yerine bir mescidin inşa edildiğini dile getiriyor. O tarihlerde Harran'da birkaç cami, bir medrese ve iki tane hastane mevcutmuş. Yazara göre, Müslümanlar Harran'ı istila ettikten sonra eski yapıların çoğunu yok etmişler. Şehir içinde yola devam eden *Mez*, Harran'ın içindeki her dört yol kavşağında pazar alanlarının kurulduğunu ve burada Harran'a has terazi, pamuk ve pekmez satıldığını anlatıyor. Şehrin kuzeydoğusunda eski yapıtların kalıntılarına rastlanıldığını hatırlatan *Mez*, o bölgede Urfa Ulu Camii şadırvanın benzeri 25 metre yüksekliğinde, her bir tarafının 3,5 metre genişliğinde olan bir şadırvanın varlığından bahseder. Hemen onun yanında da Harran'ın muhteşem Ahmar Camisi (yani kırmızı Cami) ve caminin avlusunda da üç tane mermer sütunlu şadırvan olduğunu anlatır. *Selâhaddîn-i Eyyûbî* tarafından restore edilen bu caminin çevresindeki büyük sütunların antik Yunan-Roma dönemine ait olduğunu, ama bunların herhangi bir dini tapınağın parçası olmadıklarını düşünen *Mez*, aslında Hrisityanların bölgeyi kontrol ettikleri dönemde bu alanda St. Georg isimli bir kilisesinin mevcut olduğunu ve bu mabedin yıkılarak yerine bir cami inşa edildiğini dile getirmektedir. *Mez*, şehrin batısında bulunan Şeyh Yahya Hayat El-Harrani Türbesi'nin de eski bir kiliseden çevirilerek inşa edildiğini belirterek bu bölümünü nihayetlendiriyor (Mez, 1892: 15).

Harran Ulu Cami'nin mimarisi de batılı yazarlar için bir araştırma konusu olmuş. 1932 yılında “Early Muslim Architecture I” kitabını hazırlayan *K.A.C. Creswell*, Harran Ulu Cami mimarisi hakkında hem bilgiler aktarıyor hem de caminin zemin planının krokisini (rölövesini) veriyor (Cresswell, 1932: 406-409).

“Anadolu'da inşa edilen ilk anıtsal cami, en büyük cami, ilk revaklı avlulu cami ve en zengin taş süslemeli cami olma ve daha birçok mimari özelliğe sahip olan Harran Ulu Camii'nin Anadolu cami mimarisi içerisinde çok önemli bir yeri vardır [...] Creswell tarafından 1930'larda ilk defa çizilen plan, Dr. Nurettin Yardımcı'nın son yıllarda yaptığı kazılar neticesinde daha da netlik kazanmış ve caminin mihrap duvarı boyunca uzanan dört sahnalı bir plana sahip olduğu anlaşılmıştır [...] Caminin mihrabı orta eksenden batıya kaymış durumdadır. Harran Ulu Camii'nde en ilgi çeken hususlardan biri, kible duvarı arkasındaki sokaktan mihraba inen merdivenli yol ve bu yol ile bağlantılı içiçe geçen iki küçük odadır. Creswell, Lloyd ve Brice'in görmediği, Dr. Nurettin Yardımcı'nın kazılarında ortaya çıkartılan bu merdiven ve odalar, Anadolu camilerinde tek örnek olması açısından önem taşımaktadır. İmamın bu kısa

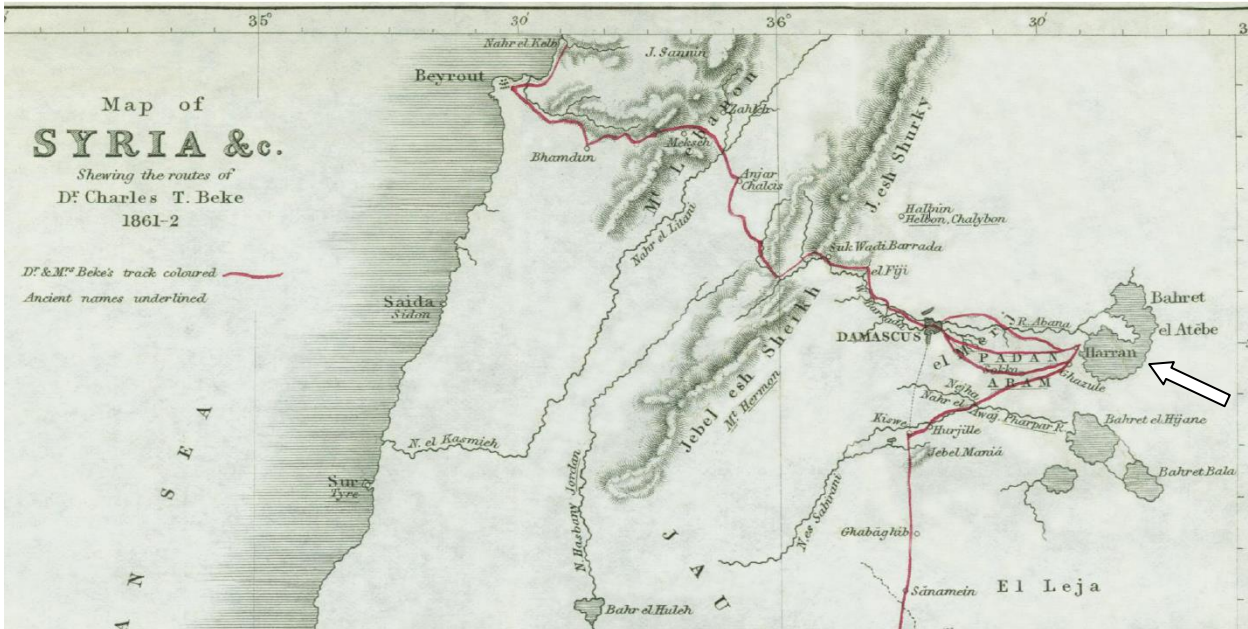
yoldan mihraba inerek namaz kıldırıldığı ve mihrap üzerindeki iki küçük odayı elbise değiştirme amacıyla kullandığı tahmin edilmektedir.”

(Kültür ve Turizm Bakanlığı Bilgi Sistemleri Dairesi Başkanlığı,
Harran ve Harran'daki Mimari Eserler, İnternet sitesi:
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,80698/harran-ve-harrandaki-mimari-eserler.html>, ulaşım tarihi: 20.12.2016)

6. HARRAN GEZİ NOTU

Araştırdığımız batılı kaynaklarda “Harran” ismi bir yerde gezi notu olarak karşımıza çıkıyor. Charles T. Beke, 1862 yılında yazdığı “Notes on an Excursion to Harrān, in Padan-Aram, and Thence over Mount Gilead and the Jordan, to Shechem” - “Aram Ülkesindeki Harran’a, Ordan Gilead Dağlarının üzerinden Ürdün ve Şekem’e yapılan Bilimsel Gezi Hakkında Notlar” - isimli bir makale yazmış. Yalnız bu makalede geçen “Harran” kelimesi bizim Urfa’nın yanındaki Harran şehri olarak değil de, Tevrat’da geçen *Paddan-Aram* bölgesiyle eş anlamda kullanılan Aşağı Mesopotamya’daki Harran bölgesi olarak tanımlanıyor. *Paddanū* ve *harranū* İbranice’de Akkadya’daki kervan yolu olarak kullanılır. Tevrat’ın Genesis bölümünün 10 paragrafında bu bölge hakkında bilgiler verilir. Genesis 31. Paragrafta Hz. İbrahim ve babasının Kenan bölgesine giderken *Paddan Aram’a* (*Harran’a*) uğradıkları ve Hz. İbrahim’in erkek kardeşiyle yeğenlerinin bu bölgeye yerleştiği geçer. (Beke, 1862: 76). Hz. İshak ve oğlu Hz. Yakup’un da bu bölgeye gitmeleri emrolunmuştur. Hz. Yakup bu beldede hem çalışmış hem de evlenerek 11 erkek evladı sahibi olmuş.

Beke aynı zamanda bu bölge hakkında bir harita da çizmiştir. Aşağıdaki Suriye bölgesi haritasında da görüldüğü gibi, Beke’nin Harran olarak çizdiği bölge Şam (Damascus) şehrinin hemen yanındadır (Doğu tarafında).

(Kaynak: Beke, 1862: 77)

7. ESKİ ÇAĞDA HARRAN'LI BİR KADIN YÖNETİCİ

Harran isminin ilk kayıtlarına M.Ö. 2300'lerdeki Ebla yazıtlarında rastlanır. O yazılardan öğreniyoruz ki, o dönemin Harran Kralı *Zugalum* isminde Ebla Kralığından bir prenses ile evleniyor. *Zugalum* ismi ondan sonra çeşitli belgelerde karşımıza çıkıyor, zira o artık bir kraliçedir. *Zugalum*'dan "kraliçe" olarak söz eden ilk yazıtlar *Ishar-Damu*'nun veziri *Ibbi-Zikir* dönemine aittir. *Zugalum*, Ebla hanedanı ile bağlarını güçlendirerek kocasından daha fazla yetkilere sahip olabilmış kadın bir yöneticidir (Tonietti–Firenze, 2010: 76-79). *Zugalum*'la alakalı yazıtlardaki bilgiler, genel olarak kraliçenin ziyaretleri veya katıldığı programlarla alakalıdır. Bu bilgiler bizim o dönemin siyasi yapısını anlamamızı kolaylaştırmaktadır. Örneğin, *Zugalum*'un Ebla Kraliçe'sinin doğum yapmasından sonra onu ziyaret ettiğini ve onu 20 şekel altın ve bir bilezikle ödüllendirdiğini öğreniyoruz (Tonietti–Firenze, 2010: 82). Başka bir kaynakta da ise, *Zugalum*'un Ebla tarafından *Aşdar(um)*'a karşı düzenlenen sefere katıldığı belirtilir, bu metinde kocasından hiç bahsedilmediğinden dolayı da, kendisinin Harran şehrinin tek hükümdarı olduğu Ebla tarafından kabul edilmektedir (Tonietti–Firenze, 2010, 84-85). Genel olarak bakıldığında, *Zugalum* hakkındaki metinler onun iyi bir siyasetçi, anne ve askeri komutası güçlü bir hükümdar olduğunu göstermektedir. Böyle güçlü bir kraliçenin bundan 4300 sene önce yaşamış olması ve bugüne kadar kendisinden bahs ettirmesi takdire şayan bir durum olmakla beraber, kadınların eskiden de erkeklerle eşit hak ve güç sahibi olabildiklerin bir göstergesidir.

SONUÇ

“Batılı Kaynaklarda Harran Şehri” isimli araştırmamızda tahmin ettiğimiz gibi çok sayıda bilimsel bilgilere ulaştık. Bu çalışmalarda Harran şehri çeşitli açılardan incelenirken, araştırmacıları en fazla Harran'ın tarihçesi ve arkeolojisi ilgilendirmiş. Bunun sebebi, şüphesiz Harran'ın çok eski bir şehir olmasından - ki bazı kaynaklara göre Harran Nuh Tufanı'ndan sonra kurulan ilk şehirmiştir - ve o bölgede çeşitli uygarlıkların ve din mensuplarının yaşamış olmasından kaynaklanmaktadır. “Harran” isminin Eski Ahid'de Hz. İbrahim'in kardeşi için de kullanılması, bu şehri Hristiyan dünyası için de her zaman önemli kılmıştır. Bundan dolayı o topraklar her dönem gayrimüslimlerin ilgi odağı olmuş, onların bölge üzerine araştırmalar yapmalarına sebep olmuştur.

Araştırmamızda Harran şehri hakkında ulaştığımız batılı kaynakların listesini sunuyoruz. Listede, eserin hangi yılda yazıldığı, yazarın ismi ve kitabının /makalesinin adı, hangi konu üzerine yazdığı, eserin hangi dilde ve nerede basıldığına dair bilgiler mevcuttur:

Sıra no	Yıl	Yazar ve Kitabın adı / Makalenin adı	Konusu	Dil	Baskı yeri
1.	1681	Dapper, Olfert; Beer, Johann Christoph: “Umbständliche und eigentliche Beschreibung von Asia: In sich haltend Die Landschafften Mesopotamien, Babylonien, Assyrien, Anatolien oder Klein-Asien; Nebenst Einer vollkommnen Vorstellung Des	Harran'dan coğrafi bilgiler	Almanca	Nürnberg / Almanya

		Glücklichen, Wüsten und Steinigten Arabiens; Zusamt deren verschiedenen Namen, Grenzen, Abtheilungen, Städten, Flecken, Gewächsen, Thieren, Sitten, Trachten, Regierung, Geschichten und Gottesdienst, insonderheit der alten Araber, des Mahomets und der Mahometaner” (Kitap, s, 34-37) (Asya'nın titiz ve gerçekçi tarifi: Mezopotamya, Babil, Asur, Anadolu veya küçük asya manzaraları; bunun yanında taş ve çöl ülkesi Arabistan'ın tümünden tanıtımı; çeşitli isimleriyle, sınırlarıyla, Bölümleriyle, Şehirleriyle, Lekeleriyle, Bitkileriyle, Hayvanlarıyla, Gelenek-leriyle, Folkloruyla, Hükümdarlarıyla, Tarihiyle ve İbadetleriyle, özellikle de eski Arapların, Muhammed'in ve Ümmetinin)			
2.	1862	Charles T. Beke: “Notes on an Excursion to Harrān, in Padan-Aram, and Thence over Mount Gilead and the Jordan, to Shechem” (Makale: The Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol. 32, pp. 76-100) (Aram Ülkesindeki Harran'a, Ordan Gilead Dağlarının üzerinden Ürdün ve Şekem'e yapılan Bilimsel Gezi Hakkında Notlar)	Harran Gezi Notu	İngilizce	Londra / İngiltere
3.	1892	Adam Mez: “Geschichte der Stadt Harran in Mesopotamien bis zum Einfall der Araber” (Kitap) (Mezopotamya'daki Harran şehrinin Arapların istilasına kadar ki tarihi)	Harran'ın Arapların istilasına kadarki tarihçesi	Almanca	Strassburg / Fransa
4.	1896	Th. Nöldeke: “ Harrān ” (Makale: Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete: Fachzeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, XI.)	Harran'ın hem tarihi hemde coğrafyası hakkında bilgiler	Almanca	Berlin / Almanya
5.	1901	C. H. W. Johns: “An Assyrian Doomday Book or Liber Cencualis Of The District Round Harran, in the Seventh Century B.C.” (Kitap) (Bir Asur Kıyamet Günü Kitabı veya	Harran'nın eski çağ tarihçesi ve Harran bölgesinin 7. Asırdaki tarifi (Asuroloji açısından)	İngilizce	Leipzig / Almanya

		<i>M. 7 Asırdaki Harran Bölgesinin Tanıtımı)</i>			
6.	1910	Georg Graf: “Die arabischen Schriften des Theodor Abu Qurra, Bischofs von Harrân (ca. 740—820).” (Kitap) <i>(Harran Piskoposu Theoder Abu Kurra'nın Arapça Yazıları (740-820 m.))</i>	Harran'da orta çağda yaşamış hristiyan bir pisikoposun Arapça yazıları hakkında bilgiler	Almanca	Paderborn / Almanya
7.	1932	K. A. C. Creswell: “Early Muslim Architecture I” (Kitap, 1. Cilt, Aynı kitabın 1969 baskısında mevcut) <i>(Erken İslamî Mimarlık I)</i>	Harran'daki Ulu Cami mimarisi hakkında bilgiler	İngilizce	Oxford / İngiltere
8.	1951	Seton Llyod ve William Brice: “ Harran ” (Makale: Anatolian Studies Vol. 1, pp. 77-111)	Harran hakkında arkeolojik bilgiler	İngilizce	Cambridge / İngiltere
9.	1952	D. S. Rice: “Medieval Harrân: Studies on Its Topography and Monuments, I” (Makale: Anatolian Studies, Vol. 2, pp. 36-84) <i>(Orta Çağ Harran: Topografyası ve Anıtları Üzerine Çalışmalar)</i>	Harran hakkında arkeolojik bilgiler ve Harran'ın orta çağ tarihçesi	İngilizce	Cambridge / İngiltere
10.	1953	J.B. Segal: “Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa” (Makale: Anatolian Studies, Vol. 3, pp. 97-119) <i>(Urfa Vilayetindeki Pagan (Putperest) Süryani Anıtları)</i>	Harran etrafında arkeolojik kazılar sonucu ulaşılan putperest tapınak kültürleri	İngilizce	Cambridge / İngiltere
11.	1955	D. S. Rice: “A Muslim Shrine at Harrân” (Makale: Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol.17, No. 3, pp. 436-448) <i>(Harran'daki Müslüman Türbesi)</i>	Harran'daki Şeyh Yahya Hayat Türbesi ve ordaki yazıtlarla ilgili bilgiler	İngilizce	Cambridge / İngiltere
12.	1957	J.B. Segal: “Two Syriac Inscriptions from Harran” (Makale: Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol.20, No. 1/3, pp. 513-522) <i>(Harran'dan İki Süryanice Yazıt)</i>	Harran'daki arkeolojik kazılar hakkında bilgiler	İngilizce	Cambridge / İngiltere

13.	1958	C. J. Gadd: “The Harran Inscriptions of Nabonidus” (Makale: Anatolian Studies, Vol. 8, pp. 35-92) (<i>Nebonidus Harran Yazıtları</i>)	Harran’daki arkeolojik kazılar hakkında bilgiler	İngilizce	Cambridge / İngiltere
14.	1969	H. W. F. Saggs: “Neo-Babylonian Fragments from Harran” (Makale: Iraq, Vol. 31, No. 2 (Autumn, 1969), pp. 166-169) (<i>Harran’dan Yeni-Babil Fragmanları</i>)	Harran’daki arkeolojik kazılar hakkında bilgiler	İngilizce	Cambridge / İngiltere
15.	1976	Hartmut Kühne: “Die Keramik von Tell Chuera und ihre Beziehungen zu Funden aus Syrien-Palästina, der Türkei und dem Iraq.” (Makale: Vorderasiatische Forschungen der Max Freiherr von Oppenheim-Stiftung, Band I) (<i>Tel Huera’nın Keramik’i ve Suriye-Flistin, Türkiye ve Irak’daki Keşiflerle Bağlantıları</i>)	Harran’daki arkeolojik kazılar hakkında bilgiler	Almanca	Berlin / Almanya
16.	1983	R. Y. Ebied: “The Syrian impact on Arabic literature” (“Arabic Literature to the End of the Umayyad Period” Kitabın 24. Bölümünde bir Makale: University of Sydney, Publisher: Cambridge University Press, pp 497-501) (<i>Arap edebiyatındaki Suriye’nin etkisi</i>)	Harran’daki Arapça Edebiyat çalışmaları hakkında bilgiler	İngilizce	Cambridge / İngiltere
17.	1986	Jürgen Tubach: “Im Schatten des Sonnengottes – Der Sonnenkult in Edessa, Harrân und Hatra am Vorabend der christlichen Mission” (Kitap) (<i>Güneş Tanrısının Gölgesinde – Hristiyan Misyonundan Önceki Edessa (Urfa), Harran ve Hatra’daki Güneşe tapınma kültü</i>)	Harran’ın eski çağdaki putperestlik tarihçesi	Almanca	Wiesbaden / Almanya
18.	1992	Tamara M. Green “The City of the Moon God – Religious Traditions of Harran” (“Ay Tanrısının Şehri – Harran’daki Dini Gelenekler”)	Harran’daki eski dinler hakkında bilgiler	İngilizce	Leiden / New York/ Köln Hollanda / ABD/ Almanya
19.	1992	Amir Harrak: “The Ancient Name of Edessa” (Makale: Journal of Near Eastern	Harran’ın eski çağ tarihçesi	İngilizce	Chicago / ABD

		Studies Vol. 51, No. 3, pp. 209-214) (<i>Edessa'nın (Urfa) Antik Adı</i>)			
20.	1992	Joan Oates: “The fall of Assyria (635–609 B.C.)” (“The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries BC” Kitabın 25. Bölümünde bir Makale: Publisher: Cambridge University Press, pp 162-193) (<i>Asur'un Düşüşü</i>)	Harran'ın eski çağ tarihçesi (Asur ve Babil Krallığı dönemleri)	İngilizce	Cambridge / İngiltere
21.	1997	Stephen Vernoit: “The Rise of Islamic Archaeology” (Makale: Muqarnas, Vol. 14, pp. 1-10) (<i>İslam Arkeolojisinin Yükselişi</i>)	Harran'daki arkeolojik kazıları hakkında bilgiler	Almanca	Leiden / Hollanda
22.	1999	Ian Shaw ve Robert Jameson “A Dictionary Of Archaeology” (Kitap) (Arkeoloji Sözlüğü)	Harran hakkında Ansiklopedik bilgi	İngilizce	Oxford / İngiltere
23.	1999	Roger Liebi: “Biblische Urgeschichte - Teil 05/10 - Auf den Spuren der Patriarchen - Das Leben Abrahams” (Bibelstudentage, 1. Mose 11, 1 - 1. Mose 19, 38) (<i>İncilden Öz Tarih - İbrahim'in Hayatı, Musa Kitabı: 11,1 – 19,38</i>)	Eski Ahid'de Harran hakkındaki bilgiler	Almanca	Herznach
24.	2002	Stefan Heidemann: “Die Fundmünzen von Harrān und ihr Verhältnis zur lokalen Geschichte” (Makale: Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol.65, No. 2, pp. 267-299) (<i>Harran'da Bulunan Madeni Paralar ve O Bölgenin Tarihiyle Bağlantısı</i>)	Harran'daki arkeolojik kazılar sonrasında bulunan madeni paralar ve Harran hakkında bilgiler	İngilizce	Cambridge / İngiltere
25.	2002	David Pingree: The Šābians of Harrān and the Classical Tradition (Makale: International Journal of the Classical Tradition, Vol. 9, No. 1, Summer 2002, pp. 8–35.) (<i>Harran Sabiileri ve Klasik Gelenek</i>)	Harran'ın Asurlulardan Moğaluların istilasına kadarki tarihçesi	İngilizce	Heidelberg / Almanya
26.	2002	Stefan Heidemann: “Die Renaissance der Städte in	Harran şehrinin Araplardan Selçuklulara	Almanca	Leiden, Boston, Köln /

		Nordsyrien und Nordmesopotamien - Städtische Entwicklung und wirtschaftliche Bedingungen in ar-Raqqā und Ḥarrān von der Zeit der beduinischen Vorherrschaft bis zu den Seldschuken“ (Kitap) <i>(Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya şehirlerinin Rönesansı - Rakka ve Harran'da Bedevi hakimiyetinden Selçuklulara kadar Kentsel gelişme ve ekonomik koşullar)</i>	kadar ki tarihçesi		Hollanda, ABD, Almanya
27.	2003	D. J. Wiseman “Babylonia 605-539 B.C” (“The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries BC” Kitabın 27. Bölümünde bir Makale: Publisher: Cambridge University Press, pp 162-193) <i>(Babil Ülkesi 605-539 M.Ö.)</i>	Harran’ın eski çağ tarihçesi (Babil Ülkesi dönemi)	İngilizce	Cambridge / İngiltere
28.	2007	Stefan Heidemann: “Entwicklung und Selbstverständnis mittelalterlicher Städte in der Islamischen Welt (7.-15. Jahrhundert)” (Kitap) <i>(Ortaçağ İslam Dünyasındaki Şehirlerde Kalkınma ve Öz Anlayış (7.yy - 15. yy))</i>	Harran Şehri ve İslam beldelerindeki şehirler hakkında genel bilgiler	Almanca	Heilbronn / Almanya
29.	2010	Stephan Prochazka: “Genüsse aus der Steppe: Kulturgeschichtliches und Etymologisches zur Wüsten-Trüffel nebst einem Text im arabischen Dialekt von Urfa (Südost-Türkei)” (Kitapçık) <i>(Bozkır’dan Zevkler: Çöl Yermantarının Kültür Tarihçesi ve Etimolojisiyle birlikte Urfa Arapça lehçesi bir metin)</i>	Harran kültürü hakkında tarihi bilgiler	Almanca	Viyana / Avusturya
30.	2010	Maria Vittoria Tonietti–Firenze: “The Expedition of Ebla against Ašdar(um) and the Queen of Ḥarran” (Makale: Zeitschrift für Assyriologie, Bd. 100, S. 56–85) <i>(Ebla’nın Aşdar ve Harran Kraliçesine Karşı Seferi)</i>	Harran’daki kadın yönetici Zugalum hakkında bilgiler	İngilizce	Berlin / Almanya
31.	2013	Christopher P. Jones: “Three Temples In Libanius And The	Harran’daki eski tapınaklar hakkında	İngilizce	Cambridge / İngiltere

		Theodosian Code” (Makale: The Classical Quarterly, Volume 63, Issue 2, pp. 860-865) (<i>Libanus’da Üç Tapınak ve Teyodasyan Kod</i>)	bilgiler		
32.	2016	Brigitte Lion, Cecile Michel: “The Role Of Women In Work And Society in the Ancient Near East” (Kitap) (<i>Eski Çağ Yakın Doğu’da Kadının İş ve Sosyal Dünyadaki Rolü</i>)	Harran’daki kadın yönetici Zugalum hakkında bilgiler	İngilizce	Boston/Berlin ABD / Almanya

KAYNAKÇA

(kronolojik sıralamaya göre)

Dappers, O. (1681). *Umbständliche und eigentliche Beschreibung von Asia: In sich haltend Die Landschafften Mesopotamien, Babylonien, Assyrien, Anatolien oder Klein-Asien; Nebenst Einer vollkommnen Vorstellung Des Glücklichen, Wüsten und Steinigten Arabiens; Zusamt deren verschiednen Namen, Grenzen, Abtheilungen, Städten, Flecken, Gewächsen, Thieren, Sitten, Trachten, Regierung, Geschichten und Gottesdienst, insonderheit der alten Araber, des Mahomets und der Mahometaner*. Nürnberg: Johann Hofmann

Beke, Charles T. (1862). *Notes on an Excursion to Harrân, in Padan-Aram, and Thence over Mount Gilead and the Jordan, to Shechem*. The Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol. 32, pp. 76-100. London: Wiley on behalf of The Royal Geographical Society

Mez, Adam (1892). *Geschichte der Stadt Harran in Mesopotamien bis zum Einfall der Araber* (doktora tezi). Strassburg: Universitätsbuchdruck von J. H. ED. HEITZ (HEITZ & MÜNDEL)

Nöldecke, Th. (1896). *Harrân*. Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete: Fachzeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Berlin: de Gruyter

Johns, C. H. W. (1901). *An Assyrian Doomday Book or Liber Cencualis Of The District Round Harran, in the Seventh Century B.C*. Leipzig: J. C. Hinrich’sche Buchhandlung

Graf, Georg (1910). *Die arabischen Schriften des Theodor Abu Qurra, Bischofs von Harrân (ca. 740—820)* (A. Ehrhard & J. P. Kirsch, Hrsg.). Paderborn: Verlag von Ferdinand Schöningh

Creswell, K. A. C. (1932). *Early Muslim Architecture I. Part I Umayyads A.D. 622 – 750*. Oxford: Clarendon Press

Llyod, Seton & Brice, William (1951). *Harran*. Anatolian Studies Vol. 1, pp. 77-111 (pub. British Insitute at Ankara). Cambridge: Cambridge University Press

Rice, D. S. (1952). *Medieval Harrân: Studies on Its Topography and Monuments, I*. Anatolian Studies, Vol. 2, pp. 36-84 (pub. British Insitute at Ankara). Cambridge: Cambridge University Press

Segal, J. B. (1953). *Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa*. Anatolian Studies, Vol. 3, pp. 97-119 (pub. British Insitute at Ankara). Cambridge: Cambridge University Press

Rice, D. S. (1955). *A Muslim Shrine at Ḥarrān*. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol.17, No. 3, pp. 436-448. Cambridge: Cambridge University Press

Segal, J. B. (1957). *Two Syriac Inscriptions from Harran*. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol.20, No. 1/3, Studies in Honour of Sir Ralph Turner, Director of the School of Oriental and African Studies, pp. 513-522. Cambridge: Cambridge University Press

Gadd, C. J. (1958). *The Harran Inscriptions of Nabonidus*. Anatolian Studies, Vol. 8, pp. 35-92. Cambridge: Cambridge University Press

Saggs, H. W. F. (1969). *Neo-Babylonian Fragments from Harran*. Iraq, Vol. 31, No. 2, pp. 166-169. Cambridge: Cambridge University Press

Kühne, Hartmut (1976). *Die Keramik von Tell Chuera und ihre Beziehungen zu Funden aus Syrien-Palästina, der Türkei und dem Iraq*. Vorderasiatische Forschungen der Max Freiherr von Oppenheim-Stiftung, Band I. Berlin: Gebr. Mann Verlag

Ebied, R. Y. (1983). *The Syrian impact on Arabic literature* in “Arabic Literature to the End of the Umayyad Period”. University of Sydney, pp 497-501. Cambridge: Cambridge University Press

Tubach, Jürgen (1986). *Im Schatten des Sonnengottes – Der Sonnenkult in Edessa, Ḥarrān und Ḥaṭra am Vorabend der christlichen Mission*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz

Green, Tamara M. (1992). *The City of the Moon God – Religious Traditions of Harran*. Leiden, New York, Köln: E. J. Brill

Harrak, Amir (1992). *The Ancient Name of Edessa* Journal of Near Eastern Studies Vol. 51, No. 3, pp. 209-214. Chicago: The University of Chicago Press

Oates, Joan (1992). *The fall of Assyria (635–609 B.C.)* in “The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries BC”, pp 162-193. Cambridge: Cambridge University Press

Vernoit, Stephen (1997). *The Rise of Islamic Archaeology*. Muqarnas, Vol. 14, pp. 1-10. Leiden, Boston: E. J. Brill

Shaw, Ian & Jameson, Robert (1999). *A Dictionary Of Archaeology*. Oxford: Blackwell Publishers

Liebi, Roger (1999). *Biblische Urgeschichte - Teil 05/10 - Auf den Spuren der Patriarchen - Das Leben Abrahams*. Audioabschrift – Bibelstudientage (1. Mose 11, 1 - 1. Mose 19, 38). Herznach

Heidemann, Stefan (2002). *Die Fundmünzen von Ḥarrān und ihr Verhältnis zur lokalen Geschichte*. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol.65, No. 2, pp. 267-299. Cambridge: Cambridge University Press

Heidemann, Stefan (2002). *Die Renaissance der Städte in Nordsyrien und Nordmesopotamien - Städtische Entwicklung und wirtschaftliche Bedingungen in ar-Raqqā und Ḥarrān von der Zeit der beduinischen Vorherrschaft bis zu den Seldschuken*. Islamic History and Civilization. Studies and Texts 40. Leiden: E.J. Brill

Pingree, David (2002). *The Ṣābians of Ḥarrān and the Classical Tradition*. International Journal of the Classical Tradition, Vol. 9, No. 1, pp. 8–35. Heidelberg: Springer Verlag

Wiseman, D. J. (2003). *Babylonia 605-539 B.C.* in “The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries BC”, pp 162-193. Cambridge: Cambridge University Press

Heidemann, Stefan **(2007)**. *Entwicklung und Selbstverständnis mittelalterlicher Städte in der Islamischen Welt (7.-15. Jahrhundert)*. Sonderdruck aus "Was machte im Mittelalter zur Stadt?". Heilbronn

Prochazka, Stephan **(2010)**. *Genüsse aus der Steppe: Kulturgeschichtliches und Etymologisches zur Wüsten-Trüffel nebst einem Text im arabischen Dialekt von Urfa (Südost-Türkei)*. Sonderdruck aus "Wiener Zeitschrift für das Kunde des Morgenlandes". Wien: Selbstverlag des Instituts für Orientalistik

Tonietti–Firenze, Maria Vittoria **(2010)**. *The Expedition of Ebla against Ašdar(um) and the Queen of Harran*. Zeitschrift für Assyriologie, Bd. 100, S. 56–85. Berlin: de Gruyter

Jones, Christopher P. **(2013)**. *Three Temples In Libanius And The Theodosian Code*. The Classical Quarterly, Volume 63, Issue 2, pp. 860-865. London: The Classical Association

Lion, Brigitte & Michel, Cecile **(2016)**. *The Role Of Women In Work And Society in the Ancient Near East*. Boston/Berlin: de Gruyter